

ропских идеја (B. Lory, *Immigration et intégration sociale à Plovdiv au XIXe s.*, 95-104; P. Dumont, *La franc-maçonnerie dans l'Empire ottoman: la loge grecque Prométhée à Jannina*, 105-112; D. Panzac, *La population de la Macédoine au XIXe s.*, 113-134); 4) размислања о историји дугог трајања и османском наслеђу (N. Moacanin, *Les Croates et l'Empire ottoman: quelques réflexions sur leurs rapports*, 135-138; A. Popovic, *Représentation du passé et transmission de l'identité chez les musulmans des Balkans*, 139-144; S. Yerasimos, *L'Eglise orthodoxe, pépinire des Etats balkaniques*, 145-158).

Треба напоменути да већина чланака представља саопштења са VI међународног конгреса економске и друштвене историје Османског Царства и Турске, одржаног у

Екс-ан-Провансу почетком јула 1992. године.

Многи од наведених радова не само што доносе низ непознатих података, него и отварају неке сасвим нове путеве истраживања повести Балкана под Османлијама. Ипак, има и таквих у којима се понављају добро познати клишеи и општа места. Сасвим је јасно да од овог невеликог али драгоценог зборника радова не треба тражити да пружи једну целовиту слику турског Балкана. Он је настао с циљем да осветли тек понеке од многобројних проблема и пружи поједина нова решења, у чему и јесте његов највећи допринос. Трудом приређивача Данијела Пазака настала је књига која ће постати незаобилазна научна литература за сваког будућег истраживача балканске историје.

Александар Фошић

Момчило Исић, СЕЉАШТВО У СРБИЈИ 1918-1925.

Институт за новију историју Србије, Библиотека Студије и монографије, књ. IV, Београд 1995, стр. 399.

Институт за новију историју Србије, као једна од научноистраживачких установа која је свој дугорочни програм рада оријентисала преваходно према макропројекту Историја Србије и српског народа, има три потпројекта на којима истрајавају њени сарадници: I Социјалистичка мисао и раднички покрет у Србији до 1941; II Грађанско друштво у Србији између два

светска рата и III Србија у Другом светском рату и послератном развоју. Из оквира тих потпројеката до сада је написано више монографија и студија, али, на жалост, многе од њих су дуго чекале или још увек чекају да буду објављене. Тек у новије време угледале су светло дана књиге: др Надежде Јовановић *Земљорадничка левица у Србији 1927-1939*, др Милана

Бјелајца *Војска Краљевине Југославије 1922-1935*, др Радмиле Радић *Вером против вере* и др Момчила Исића *Сељаштво у Србији 1918-1925*.

У напису који следи даћемо осврт на последњу књигу.

Мада је према попису из 1921. године сељаштво у Србији сачињавало 85,71% становништва, а према попису од 1931. године 79,76%, оно је ретко било предмет озбиљније историографске анализе. Уместо њега, примат је дат радничкој класи, на чему се и у политици и у науци дуго и тврдокорно истрајавало. Тек у новије време приметни су напори да се проучавању сељаштва приђе озбиљније, са смањеном идеологизацијом. У резултате тих напора спада и монографија Момчила Исића.

Поникао и сам на селу, по природи проницљив, добро школован и од свога ментора проф. др Бранка Петрановића учитељски вођен, Исић се прихватио задатка да нам на широкој и разноврсној скали историјских извора, уз примену најсавременијих истраживачких метода и уз то лепим и чистим српским језиком, исприча причу о положају и животу села и сељаштва у Србији у периоду 1918-1925. године, тј. у време када се оно нашло у првој заједничкој држави Срба, Хрвата и Словенаца, када се тешко опорављало од огромних људских жртава и материјалних разарања претпрљених у балканским и првом светском рату.

Резултате истраживања о сељаштву у Србији аутор је са-

општио читаоцу преко увода и три поглавља књиге, у којима говори превасходно о друштвено-економским приликама у Србији у назначено време, политичком животу и просветно-културним и верским тежњама и напорима.

Мада по обиму није велики (стр. 9-25), уводни текст је конципиран и тако разрађен да нам указује на пут којим је кренуло село и сељаштво у Србији, почевши од Карађорђева устанка и времена Милоша Обреновића па све до свога великог страдања у балканским ратовима и првом светском рату. Штета је што студија није обухватила и други светски рат и послератни ток Титове владавине, јер би се тек онда видело какав је био свеукупан пут и развој српског села у IX и XX веку. Али, и овако како је дата, она открива да је српски сељак, отако је изашао на ратни полигон и политичку позорницу 1804. године па до завршетка првог светског рата, био и остао главни стуб и носилац свих крупних друштвено-економских, политичких, војних и просветно-културних токова у Србији из простог разлога што је Србија била и остала сељачка земља. Његово учешће у првом и другом српском устанку, у којима је поднео највеће жртве, завршило се тако што је био ослобођен вишевековне турске окупације, али је улетео у мрежу обреновићевске Србије у којој је првобитна акумулација капитала, оличена преко нове тек наступајуће али амбициозне буржоазије, ло-

мила пред собом све његове захтеве и потребе. Представљајући најбројнији део становништва сељаштво је морало подносити и највећи терет продирања капиталистичких односа у Србију. Положај већине сељаштва већ за време прве владе Милоша Обреновића, који је и сам присвајао туђу земљу, био је до те мере погоршан да су уставобранитељи морали да изгласају Закон о заустављању и враћању отете земље сељацима. Уз стални страх и будност да му земља не буде експроприсана, сељаштво је плаћало не само високе непосредне порезе већ и бројне узгредне таксе, трошарине, регални данак на со, дуван и друго што је са разним државним зајмовима, општинским прирезима и бирократским подвалама умањивало платежну способност сељаштва и све више га одвајало од земље али и од домаће власти. Само у периоду 1891-1895. у Србији су се збиле 23.234 јавне продаје разних имања и непокретности. Крајем 19. и почетком XX века у Србији су најбројнија газдинства до пет хектара (72,56%). Додамо ли бројним ситнопоседницима и безземљаше, којих је 1897. године било 34.952 (11,35%) у односу на сва пољопривредна газдинства, онда се тек види како је српско село било пре-насељено и заостало. Према попису из 1893. године, 1,9 домаћинстава имали су један плуг, а 4,8 једно рало. Техничка заосталост земљорадње у Србији огледа се и у непримењивању савременијих агро-

техничких мера. Пред први светски рат у Србији је писмено свега око 15% сеоског становништва. Оно махом станује у нехигијенским, влажним и неопремљеним становима и храни се, углавном, пројом, због чега је, уз слабу одећу и обућу, често на мети разноврсних болести. Међу њима доминирала је туберкулоза и разне трбушне болести.

У првом светском рату Србија је изгубила 1.247.435 становника, а међу њима највише мушке радне снаге између 18 и 55 година.

Према подацима Делегације Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на мировној конференцији у Паризу, штета причињена пољопривреди Србије износила је 6.457.300.000 француских франака, што је представљало 50,41% укупно тражене одштете за Србију, или чак 90,74% вредности штете причињене југословенским земљама под бившом Аустро-Угарском. Педантни истраживачи су забележили: "Посебно су опустошени долина Дрине, где нема ни једне куће која није оштећена, затим Шабац са околином и најзад места дуж Саве". Бескрупулозним пљачкањем и реквизицијама, као и давањем за комору властитој војсци, сељаштво у Србији је остало за време рата скоро без сточног фонда. Уништено је 70% говеда, 90% коња, 65% свиња, 60% оваца и 55% коза.

Преживели сељак-ратник са Цера, Гучева, Мачкова камена, Колубаре, Београда и Кајмакчалане вратио се (увелико као ин-

валид) у ослобођену али разорену Србију да је поново подигне, али сада у заједничкој држави СХС, коју он није ни тражио већ му је наметнута.

У поглављу Друштвено-економске прилике (стр. 33-226), које обухвата послератну обнову Србије, аграрне односе, економски живот, даље сиромашење сељаштва, као и његова основна социјално-економска обележја, обичаје и традицију, Исић нас упознаје са огромним истраживачким фондом грађе која говори о положају и третману села и сељаштва у Србији након завршетка рата 1918. године. Ређају се, као на филму, разноврсни показатељи из којих се види, као што је то запазио и амерички комисионар Херберт Хувер, да се "у Србији новорођена деца завијају у папир. Народ иде напола го и бос." (стр. 34).

Мировним уговорима у Паризу, Србији је признато право на репарацију свих предмета опљачканих из ње за време рата, али је проблем био у томе што се то слабо враћало. Критикујући југословенску делегацију да се недовољно заузимала за реституцију, у једном напису се каже: "И захваљујући толиким и таквим делегацијама, ни Мачвани, ни Поморавци још нису добили ни једну опљачкану ствар или отето говече, а Мађарска и Бугарска препуне су стоке, наше и њихове, тако да они сада имају више волова него ми кокошију. Сви су опљачкали ову нашу земљу и наше опљачкане ствари могу се још наћи у доброј

количини у Бечу, Пешти, Софији и у Загребу." (стр. 39). Материјално упропашћено сељаштво, из свих крајева Србије, упућивало је влади и краљу Александру захтеве за помоћ. Тражена је радна и приплодна стока, алат, опрема. Међутим, све је то стизало недовољно, споро и уз бројне шпекулације. Шта, заправо, значи додељивање једном округу неколико стотина, па и хиљада грла, када је само једна његова општина, посебно срез, изгубио много више. Пет општина јадарског среза у подринском округу, који је иначе, најбоље прошао у чињеним расподелама, изгубиле су у рату 5.440 грла крупне стоке. Златиборски срез у ужичком округу остао је без 12.730 грла говеда и коња, а копаонички срез у крушевачком округу имао је губитак од 16.241 грла крупне стоке. Мали континент дељене стоке још више се смањивао услед честих угинућа због дуготрајног и нередовног транспорта, недостатка хране, воде и разних сточних болести. Стоку из Словеније, Војводине и пограничних делова Бугарске, најчешће су куповали трговци који би је онда препродавали уз знатну зараду. Дакле, они који су на бранику слободе оставили своје најбоље синове, по повратку у разрушене и опљачкане домове, били су у великој мери препуштени сами себи или разним трговцима и профитерима.

Због немогућности да сељаштво надокнади изгубљени сточни фонд, власт је већ у априлу 1919.

године ограничила клање приплодне стоке и забрањила извоз стоке за рад.

Спорије и од сточног фонда обнављан је контингент уништеног пољопривредног оруђа и алата. Пролетња сетва за 1919. годину не само да није надокнадила мањак засејаних површина у јесен 1918. године већ је још више допринела да површине засејане 1918/19. године, буду мање чак и од оних из 1910. Велики подбачај сетве за 1919. годину приморао је министра пољопривреде да 3. децембра исте године позове сељаштво "да све своје радне способности и сва своја привредна средства употребн на повећање производње до најшпних могућих граница". Најадекватније је министру одговорио Драгојло Дудић, један од напредних и лево оријентисаних сељака из ваљевског краја: "Да ли је позато Г. Бјанкшицију да за обраду њиве треба снага: људи, коњи, волови, треба алат: плугови, дрљаче, сејачице, ваљкови, прашачи, жетелице, мотике, пијукови, будаци, ашови и још много других неопходно потребних алата, па да се њива обради". (стр. 44). То што је написао Дудић односило се и на читаву Србију.

Одговорачење са потписивањем мирових уговора и утврђивање дефинитивних обавеза Немачке, с једне, и заоштрена војно-политичка ситуација у земљи током 1919. и 1920. године, с друге стране, условили су кашњење у надокнади ратне штете. Уредба о надокнади штете донета је тек 21.

јуна 1920. године, а уз то примењивана је веома споро и уз велике рестрикције у односу на пријављену штету.

Поред обнове сточног фонда и контингента пољопривредног оруђа, ради што брже нормализације пољопривредне производње, од посебног значаја је било снабдевање сељаштва најосновнијим животним намирницама, чије су цене, због оскудице и велике потражње, нагло скочиле. Сем настојања да оствари помоћ из иностранства, држава је имала у виду и организацију самог стаповништва при обнови и снабдевању. Тражено је да се формирају одбори за исхрану и снабдевање народа. Тако је, између осталог, формиран у Сарајеву Главни одбор за сиротињу Србије преко кога су већ у фебруару 1919. године двојица трговаца из Сарајева послала србијанском сељаштву 60.000 круна, а сам Одбор је упутно у априлу исте године 500.000 круна. Слична помоћ стизала је и из Мостара и других градова из Босне и Херцеговине. У ублажавању тешкоћа у исхрани, одећи и здравству доприносиле су и разне иностране хуманитарне организације и установе, посебно из Енглеске и САД.

Што се тиче аграрних односа они говоре да се Србија ушла у заједничку државу са 85,71% сеоског становништва, док је тај број за Југославију износио 79,76%. Поред тога, сељаштво у послератној Србији оријентисано је у раду претежно на женску радну снагу, јер је

мушка у распону који смо поменули, изгинула више од 50%. Смањење мушке радне снаге на селу и преношење тешких пољских послова на жену, уз недостатак оруђа за рад, имали су за последицу пад производње у односу на предратно стање.

Посебну пажњу у својој анализи сељаштва Исић је посветио аграрној реформи и колонизацији, као питањима која су Србији и српском сељаштву донела низ непријатности, омразе па и великих материјалних и људских штета. Уз пропаганду усташког, па и комунистичког покрета, подређеног Коминтерни и њеним функционерима (пореклом Аустријанцима, Мађарима, Бугарима, Словенцима, Хрватима и др.) и циљевима, аграрна реформа и колонизација у Србији је подизана на степен великосрпске хегемоније из чега је онда, након окупације Југославије 1941. године, уследила велика одмазда и масакр над српским народом широм колонијалних простора. Аграрна реформа и колонизација захватила је, углавном, на северу Славонију и Војводину, а на југу Македонију и Косово и Метохију. Одвијала се уз низ тешкоћа. Економски и социјални мотиви преовлађивали су у северним, а национални у јужним крајевима. До 20. августа 1921. године било је у јужним крајевима подељено 57.530 хектара земље на 6.861 породицу, од чега је само њих 660 било из Србије, а остали из Црне Горе и Босне. У северним областима је подмирено земљом

до краја исте године 16.000 добровољаца, претежно инвалида рата, од чега је само 250 добровољаца било из Србије. У наредним годинама чињени су разноврсни напори да се, нарочито у јужним крајевима, насели више беземљаша из Србије. Но те цифре нису никада биле велике. Али је зато била велика антисрпска пропаганда. У јужне крајеве најчешће су одлазиле породице из врањског и топличког округа, док је Метохију насељавало највише црногорско становништво; а на Косову су уточиште налазили колонисти из разних крајева земље. Долазећи на запуштено и некултивисано земљиште, без стоке и најнеопходнијег пољопривредног алата, многи колонисти су се враћали уз образложење: "Земља је лепа, али се она не ради голим рукама."

Изгубивши у рату око 40% пољопривредног инвентара, србијанско сељаштво у заједничкој држави се нашло у великој оскудици и неравноправном положају у односу на сељаштво у југословенским земљама бивше Аустро-Угарске. Да би се колико-толико извукло из беде и неимаштине, оријентисало се у доброј мери према задругарству, али је проблем био у томе што ни задруге нису имале довољно капитала. Уз то, владала је велика неписменост, што је био један од ограничавајућих фактора за ма какво удруживање. Често се говорило: "Код нас је писмених мало, и то мало је отишло у хате и кметове, агенте и народне посланике." (стр. 145).

Великом успоравању развоја сељаштва доприносила је и трговинско-валутна политика. У првим поратним годинама Краљевина СХС, као и многе капиталистичке земље учеснице у првом светском рату, имала је јако инфлаторно обезвређивање своје националне монете. Извоз-увоз робе текао је уз велике тешкоће, намете, подвале и спекулације, што се врло драстично преламало преко леђа непосредног произвођача. У условима бирократизованог државног апарата, неуједначености финансијског законодавства, валутног перода, колебања вредности новца, флукуацију цена, великим потребама ратом опустошених крајева, материјалне исцрпљености и пореске инсолвентности највећег дела становништва, било је немогуће планирати и одржати реалан буџет. Из године у годину растао је број дужника укључујући ту и државу као највећег дужника. Пасивност платног биланса Краљевине СХС у првих пет послератних година била је стално присутна јер је спољна трговина имала већи увоз од извоза. Инфлација у области промета директно је утицала на обезвређивање новца и скок цена. Извозне царине на пољопривредне производе смањивале су и онако ниске цене. Због низа присутних чинилаца сељаштво је, још пре него што се од рата опоравило, запало у нове велике тешкоће, јер му је доходак смањиван, а расходи су повећавани.

У Србији је опорезивање сељака вршено на бази површине

и бонитета земљишта, за разлику од Босне и Херцеговине, где се за основ пореза узимао катастарски бруто приход по катастарској вредности, или Словеније, Хрватске и Војводине, у којима се порез плаћао по катастарском чистом приносу зависно од културе земљишта. О највећој оптерећеностиседа у Србији расправљано је у више наврата у Народној скупштини, али је србијанском сељаку мало од тога било користи. Сељачки дугови су расли, а ситна имања пропадала. Изузетно високе камате су утицале да се зеленаши нису журили са наплатом. Неретко су говорили: "Дођи ти само кад буде време, па ћемо ми интерес у главницу и променити другу меницу." (стр. 178). Због тога "интереса" и око интереса нестајало је више патријархалних задруга и некадашњег српског села пуног богатих и поносних домаћина, душевних газда, задовољних најамника, честитих свештеника и учитеља, а уместо њих увећавали су се незајажљиви зеленаши, грабљиви капетани и дрвени адвокати. Неретко су се чули удари добоша оглашавајући "срећу" једних, али малобројних, и несрећу других, многобројних. Идилчна слика села, о коме је тако пластично и здушно писао Јанко Веселиновић, све више је прелазила у сферу музеологије.

Разбијање патријархалне задруге на породичне ћелије посебно је погодило жену, јер се она у новонасталој ситуацији нашла у двос-

труко оптерећеној улози: као жена у кући и као партнер мужу на пољским пословима.

Поглавље *О друштвено-економским приликама у Србији*, Исид је заокружио описом типова српских села и насеља, приказом градње кућа, начина становања, исхране и хигијене. Начин на који је све то рекао, подсећа нас на добру школу Јована Цвијића и његових ученика.

Део други Исидеве студије чини *Пољопривредни живот* (стр. 229-300), поглавље у коме су истражени и описани: социјално-економски интереси сељаштва у страначким програмима, партијско организовање сељаштва и изборне агитације, општински избори од 22. августа 1920. године, избори за Уставотворну скупштину од 28. новембра 1920, парламентарни избори од 18. марта 1923, општински избори од 19. августа 1923, скупштински избори од 8. фебруара 1925. године, страначке поделе и, на крају, учешће сељака као посланика у раду Народне скупштине. Из ове обимне и занимљиве материје прокоментаришаћемо само два питања: употребу сељака у страначким политичким борбама и учешће сељака-посланика у Народној скупштини пре и после рата.

С обзиром да је сељаштво у Србији било најбројнија категорија становништва, изложена разним природним непогодама и друштвеним недаћама, сви чиниоци из града, па и политички покрети и њихови људи, трудили су

се да у сељаштву пронађу чврст ослонац за пласман својих политичких програма и постизање страначких интереса. У процесу раслојавања, када се крупнији поседник, трговац, зеленаш, кафеџија, шумар, па и локални ћата на селу, све чвршће повезује са центрима власти и буржоазијом у градовима, узимајући заједно с њом потпуну контролу над привредним и политичким животом земље, најшири слојеви сељаштва постају све мање способни да контролишу власт у држави која постаје све бирократскија, централистичкија, охолија и, као таква, постаје све већа кочница развоја друштва. Управо та чињеница, односно настојање да се одбране последњи остаци самоуправе у селу од притиска полицијске државе и њеног гломазног и скупог апарата, врло моћно је утицала на пораст опозиционог расположења сељаштва против државе. После завршетка првог светског рата и стварања Краљевине СХС, међу сељаштвом у Србији, радикали су и даље задржали политички примат у страначком политичком животу. Добили су одређене симпатије и присталице и у другим земљама заједничке државе, поготову тамо где је српско становништво било већинско. Међутим, њихова звезда је почела да се полако спушта, јер нису имали савремен и интегралан социјално-економски програм. Социјално-економским питањима села су се бавили појачано само у време избора што је било про-

видно. Знатно конкретније ставове од радикала по питањима сељаштва имала је Демократска странка. Али и њен програм није био довољно конзистентан. Зато се, крајем 1919. појавио у Великој Плани Савез земљорадника, чији је идејни творац био Михаило Аврамовић. Истичући да је село главни извор физичке, привредне и моралне снаге земље запуштено и занемарено, програм Савеза земљорадника, у општим начелима, истиче: "Наша је општа дужност да село подигнемо на виши културни ступањ, те да у будућности, може у знатној мери послужити као ослонац држави да обнови ратовима оштећени привредни живот наш." (стр. 233). Савез земљорадника се залагао за професионални парламент у коме би свако занимање имало број посланика сразмеран броју бирача. Узимајући пољопривреду као основу целокупне привреде у држави, Савез земљорадника заговара унапређење свих њених грана, почевши од култивисања земљишта, комасације, регулисања дугова, равноправнијих пореза, па до примене свих врста агротехничких мера.

Насупрот Савезу земљорадника, Комунистичка партија Југославије, основана 1919. године, није имала јасан став према сељаштву све до трећег конгреса, одржаног у Бечу 1926. године. Међутим, анализа ставова КПЈ према сељаштву после 1926. године излази из оквира Исићеве књиге, па и нашег приказа.

Са уласком Краљевине Србије у састав Краљевине СХС промењен је и однос снага којим су србијански сељаци бранили своје интересе и права у Народној скупштини. Уместо ранијих 48 посланика (или 29,63%) изабраних на скупштинским изборима у Краљевини Србији 1912. године, у Привремено народно представништво Краљевине СХС, конституисано 13. марта 1919. године, ушло је само 14 посланика-сељака (или 16,66%) укупног броја посланика из Србије. Опадање броја сељака из Србије у посланичким клупама упућује на закључак да су поједине политичке странке, у смањеном политичком телу, настојале да обезбеде мандат својим лидерима, углавном не земљорадницима, стављајући их за носоце окружних и среских листа. Улога села и сељака улазила је све више у политичку, а не економску сферу.

Да је то заиста било тако, потврђује и треће поглавље Исићеве књиге у коме је приказан просветно-културни и верски живот србијанског села у периоду који се обрађује (стр. 303-373). Серioзном анализом распрострањености мреже основних школа, школовања сељачке деце у основним школама и касније, стања наставног кадра односа сељаштва и цркве, као и сагледавањем свеукупних облика народног просвећивања, аутор нам је представио суморну слику српског села у време уласка у заједничку државу. Уместо лепих, проветрених и чес-

тих основних школа, доминирају рупевине, згаришта и пустош. Посебно тужан утисак оставили су храмови просвете на којима су се иживљавале аустро-угарске тобџије. Аутор наводи да су у срезовима: азбуковачком, јадарском и рађевском, - као пограничним подручјима Србије према Босни, - школе биле: "потпуно унакажене, да су од многих остали само голи зидови." За њихово стање у шабачком срезу се подвлачи: "Том приликом све је уништено, што се могло уништити, а школе су већином, до зидова сасвим опљачкане и из њих однет намештај, учила, књижнице, збирке, прозори, пећи, врата, ограде, учитељске ствари и намештај. Остали су само голи зидови и кровови" (стр. 303). Слично аустро-угарској поступала је и бугарска војска која је у југоисточној Србији, посебно у топличком крају, настојала да умири побуњени народ, убијањем, паљењем и рушењем свега што је он претходно створно.

Због знатне разорености школа, спорости и неизвесности око процене и исплате ратне штете, и скупоће грађевинског материјала, обнављање школске мреже текло је споро. Разноврсни начини којима су учитељи и љубитељи просвете обезбеђивали нормализацију живота школе: поклони, добровољни прилози, кулук и др. били су добродошли, али само тамо где је било таквих људи да помогну. Озбиљније прилажење овом проблему од стране Министарства за просвету уследило је тек крајем

1920. године када је дотично министарство затражило од свих школских надзорника извештај о потребним средствима за поправку старих и подизање нових школа. Одобрени кредит је износио 1.203.000 ондашњих динара од чега су: крагујевачки, крајински, смедеревски, тимочки, ужички и чачански округ добили по 40.000, а београдски, ваљевски, моравски, пожаревачки и руднички по 50.000 динара. Такође решењем Министарског савета од 14. априла 1921. године одобрено је да се из ванредног кредита за помоћ пострадалим у рату утроши сума од 2.100.000 динара. Окрузима: битолском, врањском, крушевачком и топличком дато је укупно 1.672.900 динара док је остатак од 427.000 динара распоређен на школе: нишког, пиротског и тимочног округа. Због недостатка школског простора, деца су често учила по општинским судницама, приватним кућама или на отвореном простору. Мрежа основних школа у то време, сем у Београду, била је само испред Босне и Херцеговине, у којој је школство било још неразвијеније.

О правом стању школства не говори само густина школске мреже већ и бројност и квалитет наставног кадра, капацитет и опремљеност школа. Мањак наставног кадра био је општа појава са којом су се суочавале школске власти у свим окрузима. Економски јачи и развијенији крајеви превазилазили су тај проблем брже, док су неразвијена подручја та-

ворила с мањком учитеља све до другог светског рата. Да би се убрзало школовање сеоске деце у основним школама, уведена је категоријација узраста и приоритет у похађању наставе. Носиоци просветне политике у Србији суочавали су се и са конзервативним и неписменим родитељима који нису могли да схвате потребу и значај школовања своје деце. Претходна неписменост и непросвећеност, више него економски разлози, утицала је на изразито ниско школовање женске, поготову сеоске деце.

С обзиром на то да су у Краљевину СХС ушле југословенске земље с различитим трајањем основног школовања (четвороразредно у Србији, петоразредно у Хрватској и Славонији, шесторазредно у Далмацији, а у Словенији је било основних школа и са осам разреда) изједначавање основног школског система у новоствореној држави текло је јако споро. Средином јуна 1919. донета је уредба о увођењу више основне школе у трајању од две године, што је био, очигледно, уступак стању школства у развијенијим крајевима. Од ове уредбе Србија није имала никакве користи, јер њени проблеми нису биле више, већ основне школе.

У Србији су споро заживљавале и домаћичке школе и курсеви, који су били окренути, пре свега, српској жени. Као што је већ речено, Србија је ушла у страхоте првог светског рата са свега 15% писменог сељаштва, од чега се на

мушкарце односило 33% а на жене свега 7%. Посебан облик народног просвећивања требало је да представља отварање књижница и читаоница, с обзиром на то да је књига, као најпodesније средство народног препорода, била мало продрла на село. Из тога периода могла су се прочитати и оваква запажања: "По сеоским крчмама, нарочито у зимске дане, по цео дан пљушти карта, пије се и чују ружне речи, а нико да преприча, шта је прошлог дана корисно прочитао, за добро његовог села, дома, поља, стада." (стр. 352). Ипак било је учитеља који су неуморно радили на побољшању културно-просветног и хигијенско-здравственог живота на селу. Сем теоретских упутстава, које је слабо писмено сељаштво споро и тешко прихватало, учитељи су у више случајева и на практичан начин показивали предности знања стечених из књига.

У току првог светског рата, након што је окупирао Србију, аустроугарски окупатор је био посебно окрутан према српској православној цркви и њеном свештенству. На њега се угледао и бугарски окупатор. Само у последња два месеца 1915. бугарска војска је мучила и на најзверскији начин убила преко 100 свештеника. Због бројних свештеничких жртава у рату многе цркве и парохије, након ослобођења, остале су непопуњене. Да би се смањили празни простори, приступило се скраћеном школовању свештенства на богословским школама у

Призрену и Сремским Карловцима. Извори бележе да је, и поред тога, било у Србији, у свих шест епархија, непопуњено 220 парохијских места. Послератна оскудица свештеничког кадра за сељаштво је била утолико тежа, што су свештеници и учитељи били најјачи стубови целокупног препорода села. Сем школе, молитве и непрестане акције на сузбијању моралне кризе, оличене у бесомучној себичности и грабежљивости, изгубљеном поносу и стиђу, заборављеном осећању доброга и племенитог, у одсуству савести, истине и правде, што је у доброј мери било условљено ратом, учитељи и свештеници су, ангажујући се у школама, црквама, земљорадничким задругама, црквено-школским одборима, удружењима просвете и разним другим облицима, доприносили укупном економском, просветно-културном и моралном напретку села. Неретко су школско и црквено имање, врт, воћњак, виноград, пчелињак, тор, двориште и окућница представљали пример за углед: "Сваки

улазак свештеника у сеоску кућу, уз молитву и подстрек на рад, и одржање морала значно је, у извесној мери, и ревизију куће и кућног реда, односно побољшање хигијенско-здравствених прилика. Тако је један свештеник објавио парохијанима да не може, уз часни пост, уносити крст у неокречене куће ни у собе у којима се суши обућа, што је за последицу имало довођење у ред и кречење свих кућа у селу." (стр. 361).

И на крају, имајући у виду изворну основу на којој је књига рађена, методологију рада, начин интерпретације појединих питања унутар књиге, као и укупне резултате рада и сва запажања до којих је аутор у својој проницљивој анализи дошао, може се закључити да Исићева књига представља једно од значајних дела у новијој српској историографији. Оно по чему је књига посебно привлачна за ширу читалачку публику јесте стил и језик аутора, који уме да о врло сложеним историографским питањима говори на начин који је сваком разумљив.

Здравко Антионић

Д. Суботић, ЗАТОМЊЕНА МИСАО - О ПОЛИТИЧКИМ ИДЕЈАМА ДИМИТРИЈА ЉОТИЋА, Београд, 1994.

Суботићева књига, обима 132 стране, састоји се од две целине: уводне студије под насловом "Оглед о политичким идејама Д. Љотића" (од 7 до 32 стране) и ода-

браних текстова из стваралачког опуса Димитрија Љотића (укупно 24 текста), које је насловно као "Прилоге за разумевање политичке филозофије Димитрија Б.